

brzo preuzeo vodstvo stranke. Franka je poticao i Starčević, premda je i dalje davao izjave i tumačenja u skladu sa svojom izvornom ideologijom.

Najugledniji članovi stranke prava sukobljavali su se s Frankom ne želeći prihvatiti njegovo vodstvo što je dovelo do raskola na dvije stranke 1895./1896., a to je po mišljenju profesorice Gross bio kraj izvorne Stranke prava. Ante Starčević umire 28. veljače 1896., a Frank i njegovi sljedbenici koriste posljednji ispraćaj da se predstave kao njegovi nasljednici.

Na kraju profesorica Gross ističe da je konačni raspad izvorne Stranke prava, uz nesumnjive "zasluge" Franka izazvan i promijenjenim društveno-političkim uvjetima. Ovaj prikaz završit ću citatom zaključnih rečenica iz knjige: "Pravaštvo, kao isticanje hrvatstva u funkciji zahtjeva za sjedinjenjem hrvatskih zemalja s karakterom državnosti u okviru Habsburške Monarhije, a u pozadini sa Starčevićevim 'snom' o samostalnoj hrvatskoj državi, može se povezati s različitim političkim opcijama koje nastaju u posljednjim godinama Habsburške Monarhije. Zato se prvobitni raskol nastavlja pojavom suprotstavljenih grupa koje se povezuju s tradicijom jugoslavizma, s političkim katolicizmom, s omladinskim strujama. Sve se te 'Stranke prava' na razne načine spajaju i razdvajaju, a u tom 'vertoglašenju' Starčevićev mit ostaje neuništiv i dalje nadahnjuje pojedince".

Jasna Turkalj

Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943), ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb 22.-23. listopada 1997., Hrvatski institut za povijest, Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb 2001., 824 str.

Proces iseljavanja Hrvata s hrvatskih područja pod talijanskom upravom od kraja prvog svjetskog rata do kapitulacije Italije u drugom svjetskom ratu, te odnos talijanske fašističke uprave prema hrvatskom stanovništvu, njegovom nacionalnom identitetu i kulturi bio je do sada poznat, ali slabo istražen, iako izuzetno značajan problem povijesti hrvatskog naroda. Međunarodni znanstveni skup *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)* održan je u Zagrebu 22.-23. listopada 1997. u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest i Društava "Egzodus istarskih Hrvata", a u suradnji s Povijesnim arhivom u Pazinu i Povijesnim arhivom u Rijeci. Zbornik radova s tog skupa donosi niz zanimljivih i značajnih priloga, podijeljenih u veći broj tematskih cjelina. Svi su prilozi praćeni sažecima na talijanskom i engleskom jeziku. Na početku Zbornika tiskani su pozdravni govori V. Šeksa, N. Šetića i J. Zovka.

Tematsku cjelinu *Egzodus kao posljedica talijanske imperijalne politike* otvara opsežan rad Petra Strčića *Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva između 1918. i 1958. godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava (19.-60.)*. Autor obraduje korijene talijanske politike etničkog čišćenja i samo

njegovo provođenje kako prema Hrvatima, tako i prema pripadnicima nacionalnih manjina nakon prvog svjetskog rata. Rad obuhvaća i iseljavanje Talijana tijekom i nakon drugog svjetskog rata. Uz ovaj tekst priložen je i opsežan popis hrvatske, talijanske i slovenske literature vezane s ovom problematikom. Prikaz glavnih odrednica talijanske imperijalne politike i njezine genocidne prirode dao je Nikola Crnković u prilogu *Genocidnost u talijanskoj imperijalnoj politici na hrvatskim prostorima kao njezino sredstvo, metoda i stil* (61.-70.). Zastupljenost problema položaja Hrvata i Slovenaca pod talijanskom vlašću u diplomatskim pregovorima i ugovorima između Italije i Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, obradila je Milica Kacin Wohinz (*Jugoslavensko-talijanski odnosi i slovensko-hrvatska manjina u Italiji između dvaju ratova*, 71.-95.).

Druga cjelina - *Egzodus iz Istre* - započinje prilogom Darka Dukovskog *Politički, gospodarski i socijalni uzroci egzodusa istarskih Hrvata u vrijeme talijanske uprave 1918.-1943.* (99.-141.) u kojem autor na nizu primjera detaljno oslikava tadašnju istarsku svakodnevicu, koja ga dovodi do zaključka kako su glavni uzroci egzodusa nemogućnost ostvarenja temeljnih nacionalnih i građanskih prava, utemeljeni strah od talijanizacije, strah za vlastiti život, kao i teško gospodarsko stanje. Prikaz arhivskih fondova i dokumenata koji pružaju podatke o egzodusu Hrvata iz Istre i njegovim uzrocima, a sačuvani su u Državnom arhivu u Pazinu dao je Jakov Jelinčić (*Arhivsko gradivo o egzodusu istarskih Hrvata (1918.-1943.) u Državnom arhivu u Pazinu*, 143.-162.). Giovanni D'Alessio istražuje prve godine talijanske vlasti u Pazinu na temelju građe iz talijanskih arhiva (Središnji državni arhiv u Rimu i Državni arhiv u Trstu), te pazinskog arhiva. Ovaj je rad dio autorovog šireg istraživanja o Pazinu u posljednjim godinama habsburške uprave i u prvih deset godina talijanske uprave (*Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rappala*, 163.-178.). U prilogu *Pregled povijesti istarskih iseljenika u Sjedinjenim Američkim Državama između dvaju svjetskih ratova* (179.-199.) John Kraljić nastoji utvrditi broj iseljenika iz hrvatskih krajeva pod talijanskom upravom prema američkim izvorima, te obrađuje njihov položaj, djelovanje njihovih udruga i javnu kritiku talijanske vlasti u Istri.

Prilozi treće cjeline obrađuju *Egzodus iz Rijeke i otoka*. Željko Bartulović obrađuje dva razdoblja talijanske vlasti u Sušaku: 1918.-1924. i 1941.-1943, te Nettunske konvencije kojima je vlast Kraljevine SHS dopustila dovođenje sušačkog područja u nepovoljan položaj (*Sušak - talijanska uprava i iredentizam 1918.-1943.*, 203-243). Antun Giron u prilogu *Prilike na riječkom području i egzodus istarskih Hrvata između dvaju svjetskih ratova* (245.-267.) istražuje odnos riječkih vlasti prema Hrvatima u vrijeme talijanske okupacije, Riječke Države i nakon pripajanja Rijeke Kraljevini Italiji, te ilegalni put prebjega iz Istre preko riječkog područja. Julijano Sokolić u tekstu naslovljenom *Prilozi za povijest cresko-lošinjskog otočja pod talijanskom upravom (1918.-1943.) i borba za opstojnost Hrvata* (269.-285.), donosi niz pojedinačnih primjera koji oslikavaju stanje na otocima, razloge iseljavanja, te način života i preživljavanja pod pritiscima vlasti. Prilike u Rijeci i njezin položaj u vrijeme D'Annunzijeve vladavine, te početak iseljavanja Hrvata obrađuje Mihael Sobolevski (*D'Annunzijeva vladavina u Rijeci (rujan 1919.-siječanj 1921.) - prvi egzodus Hrvata* (287.-299.).

Četvrta je cjelina posvećena *Egzodusu iz Dalmacije i Boke kotorske*, a otvara je prilog *Italia irredenta i Dalmacija do 1919.* (303.-348.), kojemu je autor Ivan Pederin. On prikazuje korijene politike koja je dovela do uspostave talijanske vlasti

u Zadru, a kasnije i u drugim dijelovima Dalmacije. Josip Vidaković u radu naslovljenom *Egzodus Hrvata iz Zadra pod talijanskom upravom od 1818. do 1943. godine* (349.-371.) obrađuje talijansku okupaciju, uspostavu talijanske vlasti i njezin odnos prema Hrvatima, a kao prilog donosi Popis postalijančenih hrvatskih prezimena za vrijeme talijanske uprave u Zadru. Ankica i Josip Pečarić u uratku *Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943.* (373.-396.) obrađuju uspostavu talijanske vlasti u Boki, nadu Hrvata da će pripasti NDH, odnos prema talijanskoj vlasti, kao i progone Hrvata pod tom vlašću.

U radovima pete cjeline autori obrađuju *Prosvjetne i kulturne ustanove za talijanske uprave*. Proces smanjivanje broja i nestajanja hrvatskih škola u Istri, provođenje talijanizacije u prosvjeti, te metode kojima su talijanske vlasti ubrzavale taj proces istražuju u svojim prilogima Mirjana Domini (*Hrvatske škole u Istri za vrijeme talijanske uprave*, 399.-414.) i Ante Cukrov (*Hrvatsko osnovno školstvo u Istri od 1918. do 1945. godine*, 415.-488.). Drugi je prilog vrlo detaljan, a uz navedeno obrađuje školski i predškolski sustav nakon ukidanja zadnje hrvatske škole 1929. godine, kao i školski sustav od kapitulacije Italije do kraja drugog svjetskog rata. Nevio Šetić i Marino Manin analizirali su djelovanje internata u Karlovcu (1919.-1923.) i Zagrebu (1925.-1941) zvanog "Istarski" internat, jer mu je glavna svrha bila briga za učenike sa hrvatskih i slovenskih područja pod talijanskom vlašću. Posebno su obradili broj polaznika, njihovo društveno i teritorijalno podrijetlo, kao i svakodnevni život učenika (*Istarski internat u Karlovcu i Zagrebu* (1919.-1941.), (489.-530.)). Uništavanje hrvatskih čitaonica u Istri i spaljivanje knjiga pod talijanskom vlašću tema je priloga Branimira Crljenka (*Hrvatske čitaonice preporodne Istre u obrani jezičnog i kulturnog identiteta istarskih Hrvata*, 531.-545.).

Šesta cjelina nosi naslov *Gospodarske prilike za talijanske uprave*. Egzodus Hrvata iz Istre, osim političkim, uvjetovan je i gospodarskim razlozima, koji se s političkima često isprepleću, a s njima nas upoznaje Pavao Ravlić (*Gospodarski uzroci iseljavanja Hrvata i drugih stanovnika Istre između dvaju svjetskih ratova*, 549.-562.). Kao glavne gospodarske probleme autor utvrđuje nezaposlenost u gradovima i siromaštvo u selima, uzrokovane nekomplementarnošću dotadašnjeg istarskog i talijanskog gospodarstva, fašističkom gospodarskom politikom, ukidanjem hrvatskih i slovenskih gospodarskih organizacija, smanjivanjem nadnica, opadanjem cijena poljoprivrednih proizvoda, prezađuzenošću seljaka, te preopterećenošću stanovništva porezima i taksama. Poviješću Jadranske banke koju su 1905. godine u Trstu osnovali Hrvati, Slovenci i Srbi s područja Austro-Ugarske Monarhije, a koja se nakon prvog svjetskog rata razdvojila na Jadransku banku u Trstu i Jadransku banku u Kraljevini SHS, te njenom ulogom u razvoju hrvatskog gospodarstva bavi se Mira Kolar-Dimitrijević u prilogu *Kratak pregled povijesti tršćanske Jadranske banke i njezin utjecaj na razvoj hrvatskog gospodarstva od 1905. do 1941. godine* (563.-593.).

Tema je sedme cjeline *Položaj svećenstva za talijanske uprave*. Ivan Grah u radu *Istarsko svećenstvo i nacionalna borba* (1918.-1943.) obrađuje crkvenu organizaciju Istre između dvaju svjetskih ratova, progone svećenika pod talijanskom vlašću i ulogu svećenstva u očuvanju nacionalne svijesti pod fašističkom vlašću (597.-615.). U tekstu *Talijanska država i svećenstvo u Istri: 1920.-1922.* (617.-622.) Jože Pirjavec prikazuje asimilacijsku politiku talijanskih vlasti na temelju izvješća Vatikanu od strane goričkog, tršćanskog i krčkog biskupa, riječkog župnika, te dvojice apostolskih delegata u Rijeci. Odnos talijanske vojske i

civilnih vlasti prema Hrvatima tijekom drugog svjetskog rata na temelju crkvenih izvora istražuje Jure Krišto (*Postupci Talijana prema Hrvatima od 1941. do 1943. prema crkvenim vrelima*, 623.-635.).

Reakcija na talijansku politiku od 1941. do 1943. godine tema je osme cjeline. Opširan prikaz talijanske vlasti na anektiranim područjima i na područjima NDH pod talijanskom kontrolom, kroz analizu njene politike gospodarskog iskorištavanja, talijanizacije, represivnih mjera prema domaćem stanovništvu i zločina nad tim stanovništvom dao je Zdravko Dizdar u prilogu *Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata* (639.-691.). Rujanski ustanak istarskog stanovništva 1943. godine, kao odgovor na 25-godišnji politički, gospodarski i nacionalistički pritisak talijanske vlasti tema je rada Maria Mikolića (*Oružani otpor talijanskoj vladavini u Istri rujna 1943. godine*, 693.-710.).

Prilozi devete cjeline obrađuju *Kulturnu djelatnost prognanika*. Josip Bratulić obrađuje *Književnost hrvatskih emigranata iz Istre* (713.-722.), njihove sudbine, nostalgiju za zavičajem, književni, novinarski i publicistički rad. *Istarska problematika u zagrebačkom listu Istra* (723.-756.), glasilo Hrvata i Slovenca izbjeglih iz Istre, koji je izlazio od srpnja 1929. do rujna 1940., važnost ovog lista kao povijesnog vrela i pisane riječi kao oblika opstanka tema je koju analizira Bosiljka Janjatović. Istim listom bavi se i Ante Laušić u tekstu *Glasilo Istra kao migracijski krik* (757.-761.). Nedjeljko Fabrio ukazuje na niz nekorisćenih izvora i neriješenih pitanja poticajnih za daljnja istraživanja riječkih događaja nakon prvog svjetskog rata i analiziranje D'Annunzijeve uloge, kao i njegovog odnosa prema hrvatskom prostoru. Također, ukazuje i na literarne odjeke tih događaja (*D'Annunzio, Mussolini, Lenjin, Krleža. Građa i bilješke za nenapisano poglavlje romana Vježbanje života*, 763.-779.).

Posljednju tematsku cjelinu sačinjavaju *Svjedočanstva* o egzodusu, životu u izbjeglištvu i svakodnevici pod talijanskom vlašću. Dušan Tumpić iznosi svoje *Sjećanje na prošle dane* (783.-786.) provedene u izbjeglištvu od početka 1921. do 22. lipnja 1941. Enrico Depiera i Hrvoje Defar, na temelju priča koje su od roditelja slušali u djetinjstvu i sakupljene građe, daju *Svjedočanstvo o stanju u Tinjanu u vrijeme egzodusa* (787.-790.). Ljubo Drndić iznosi *Svjedočanstvo o Istri u vrijeme donošenja Pazinskih odluka* (791.-796.). Vrlo je slikovito, ali i potresno sjećanje Milivoja Sironića *Kada sam se nakon 18 godina izbjivanja prvi put vratio u Istru i ugledao roditeljsku kuću i vinograd, legao sam na travu i plakao kao malo dijete* (797.-800.) preuzeto iz razgovora objavljenog u *Istarskom glasu*. Život svog oca u izbjeglištvu i njegovu želju za povratkom u Istru opisuje Uroš Peruško u tekstu *Moj otac Tone Peruško* (801.-806.).

Zbornik zaključuju zanimljivi komentari *Iz rasprave*, koji dopunjuju autorske priloge. Ovaj Zbornik znači bitni pomak i vrlo značajan doprinos istraživanju života Hrvata na područjima pod talijanskom upravom i egzodusa s tih područja, ali smo unatoč brojnim odgovorima i velikom broju radova i nakon njega daleko od odgovora na mnoga postavljena pitanja, jer se radi o izuzetno složenoj i opsežnoj problematici. Osobito je u istraživanjima slabo zastupljeno dalmatinsko područje pod talijanskom vlašću. Stoga Zbornik koji je pred nama treba shvatiti kao dobrodošao poticaj i poziv za daljnja istraživanja, te suradnju među znanstvenicima u rasvjetljavanju otvorenih pitanja.

Zdravka Jelaska